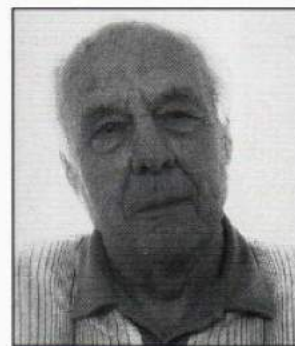

Degerforsheden under 200 år

Av Per André

Torget 4, 931 31 Skellefteå.
Född 1920 i Göteborg. Örtugstagare 1996,
f.d. revirförvaltare i Domänverket.

Per André

Längst uppe i nordöstra hörnet av Skellefteå kommun, nära Bottenvikskusten, ligger kronoparken DEGERFORSHEDEN som nu, sedan AssiDomän tagit över, kanske bör kallas endast Degerforsheden 2:1. Inom kronoparken fanns ett domänreservat, nu ett lagskyddat naturreservat.

Jag skall här försöka följa området skogshistoria, huvudsakligen med hjälp av vad offentliga arkiv har att erbjuda och vad reservatet visar.

Natur

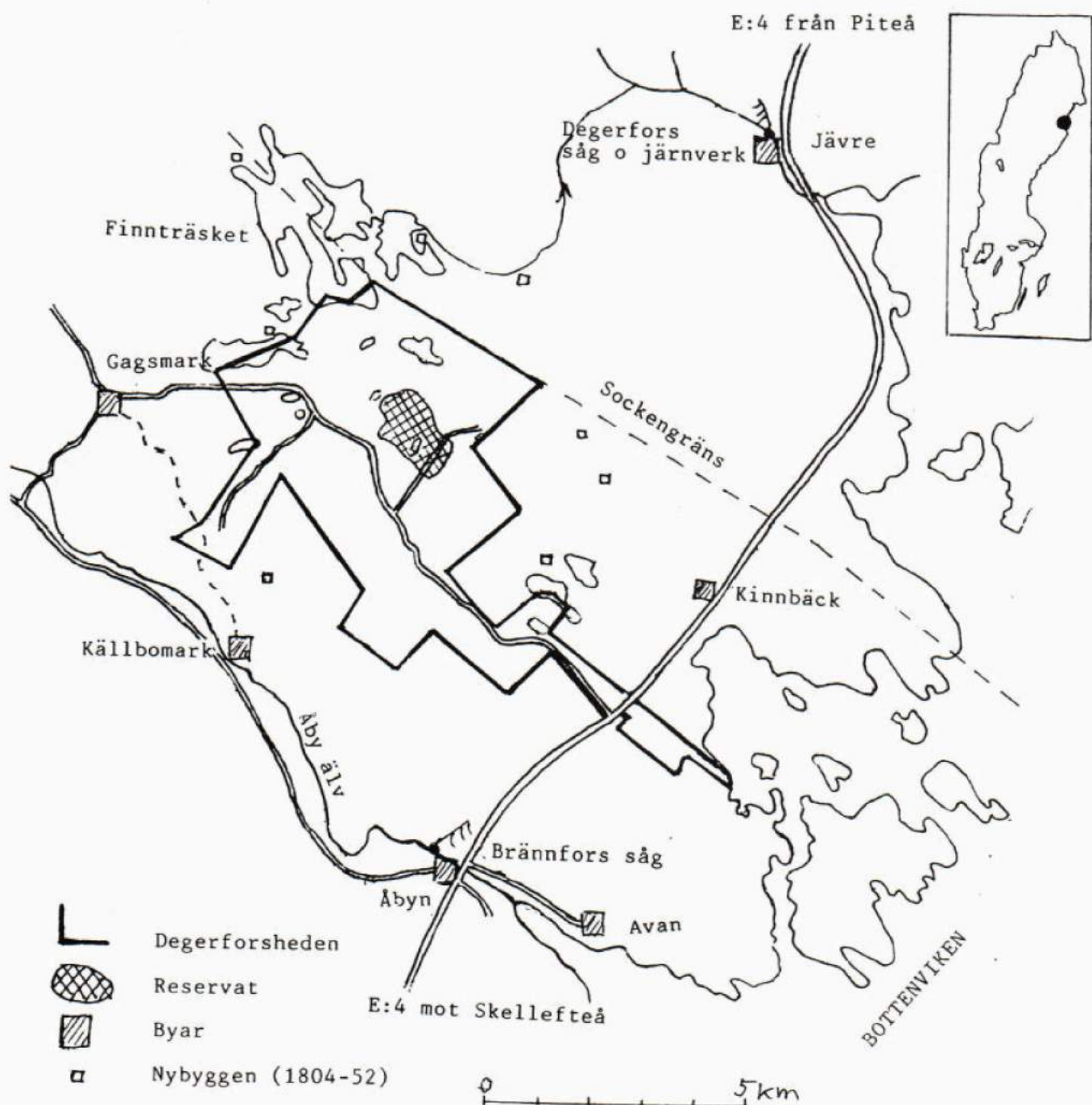
Området ligger mellan 40 och 95 meter över havet. När det för omkring 6.000 år sedan började stiga upp ur Litorinahavet svallade vågorna bort finmaterial ur moränen som ofta blev ytstenig, bergknabbar blev helt kalspolade. Strandvallar är minnen från denna period. Markytan är flack med myrar och småsjöar.

Omgivning

Trakten gränsar i norr mot Piteå socken som här är utan bebyggelse. Inom Skellefteå ligger runt området fem mycket gamla byar: Kinnbäck, Avan, Åbyn, Källbomark och Gagsmark. Dessa byar växte väl under årens lopp (1543 hade de exempelvis 3-4 gårdar vardera), men först under 1800-talets starka befolkningsökning togs nybyggen upp i ödelanden mellan dem.

Marken mellan byarnas skogar tillhörde rent formellt kronan. Några klara gränser fanns från början inte och folk nyttjade då säkert den skog de behövde, helt oberoende av vem som var officiell ägare.

Till sitt HUSBEOHV använde byborna givetvis trävirke från skogen, men troligen behövde de knappast fara utanför byns mark för att finna tillräckligt. Då inga fäboddar funnits på kronomarken har skogsbetet nog mest skett på byarnas egen

skog. Även svedjelanden bör huvudsakligen legat där. Länsman anklagade 1786 en bonde från Källmark för att elden kommit lös från hans svedja. Då kronan inte hade krav på skadestånd bör det ha varit byns skog som brann. De nybyggen som tillkom under 1800-talet hade slätterängar inom det område som nu heter Degerforsheden och en mindre sjö sänktes för bättre

höproduktion. Men kronaskogen har knappast påverkats av dessa aktiviteter.

TJÄRA var byarnas första skogsprodukt för avsalu. Tjärdalen brukade i äldre tid ligga hemma vid gården dit tjärveden kördes. När det blev allt för långt till råvaran anlades nya dalar ute i skogen. I Gagsmark byggdes tjärdalarna ofta av sten vilket eljest var ovanligt. (Ett par av dem finns

fortfarande kvar, en användes senast 1933).

På 1600-talet betalades kronoskatten med tjära (och smör!). Redan då ingick alltså tjärbränning bland årets normala sysslor. Sedermera blev tjärproduktionen allt större. För att fördela byaskogens tjärved rättvist överenskomms ett visst årligt uttag för varje gård. Ibland tog någon för mycket, Källbomarksbor hamnade 1749, 1761, 1771 och 1796 inför rätta på grund av allt för stort veduttag från byaskogen. Och om det var brist på tjärved där fanns ju stor risk för att veden togs på kronans mark utanför byn. Sådan "åverkan" har dock inte åtalats av länsman, men kan ju ändå ha förekommit.

Vattendrivna GROVBLADIGA sågkvarnar byggdes vid byarna i början av 1700-talet. Dessa sågar hade ett enda centimetertjockt, smitt sågblad i sågramen. Byamännen i Kinnbäck byggde sin såg 1710, Avan 1722, Gagsmark 1733. Sågarernas produktion var liten, 30-100 tolfter årligen (1 tolft=12 stycken bräder). Men ibland beskrevs byaskogen som "till någon del borthuggen" (Avan 1740) så nog påverkades skogen i sågens närhet. Brädproduktionen användes både för husbehov och till avsalu.

År 1760 gavs tillstånd för en finbladig såg vid Brännforsen i Åby älv – den första finbladiga i Skellefteå socken. De finbladiga sågarna hade flera tunna, valsade sågblad i ramen och fick en väsentligt högre produktion än de grovbladiga. Brädernas kvalitet blev också bättre. Genom flottning i Åby älv kunde Brännforssågen hämta sin råvara från ett stort område, men den kronoskog som tilldelades sågen beskrevs mycket diffust: "1 1/2 mil i bredden och mågra milar i längden". Sågen ägdes av borgare från Piteå stad och traktens "ståndspersoner", inte av bönder.

Det förbrukades SKEPPSVIRKE på varvsplatser vid kusten utanför Åbyn och

Avan. Enligt bevarade handlingar byggdes skutor där redan i slutet av 1700-talet och verksamheten fortsatte under hela 1800-talet. År 1794 anklagades en Piteåborgare för att på Åbyns skog utan tillstånd huggit virke till ett fartygsbygge och 1798 hade det olovligen fällts skeppsvirke på kronoallmänning vid Källbomark.

Vid skeppsbyggnad behövdes bl a krocket virke av olika slag samt ovanligt grovt virke som måste sökas inom stort område, säkert också inom kronans skog.

Degerforshedens historia

1759

Den första mer påtagliga beskrivningen av skogen inom aktuellt område är från 1759. I mars detta år reste flottans skeppsbyggare F H af Chapman för att söka efter lång och grov tallskog till skeppsbyggnadsvirke. Det hade börjat bli ont om EKVIRKE i landet, nu måste även FURA duga. af Chapman skrev i sin rapport från resan: "Wid Kinbeck och Avan finnes ganska litet skog kan hända man skulle kunna få 500 st tienlige trån til plankor, piteåborne låter hugga virke här at bygga klink-skutor af, de bruka ey längre planckor än 12 alnar" (Toivanen 1985).

I den trakt där Degerforsheden nu ligger fanns alltså inga "mastetrån", skogen bedömdes som gles och kort. Den hade redan börjat användas till skeppsbyggnad.

1795

För borgaren Johan Degerman i Piteå stad utfärdades 1795 privilegium på en VATTENSÅG vid Jävreaån i Jävra by i Piteå socken. Efter ägaren fick anläggningen namnet DEGERFORS. Sågen skulle ha två ramar, den ena med flera FINA blad för tillverkning av vanliga fyrskurna bräder, den andra med ett enda GROVT blad för skeppsplankor som skul-

le vara tjocka och långa. På kronomark inom Piteå och Skellefteå socknar fick sågen tillstånd att årligen mot "stubbören" avverka 1.200 tallar till sågtimmer. Därav fick ca 200 huggas sydost om Finnträsket och söder om sockengränsen inom ett område om ca 2.200 ha skogsmark. Sågstockarna skulle flottas över Finnträsket och ån därifrån direkt ner till sågen i Jäv-re.

Som grund för privilegiet låg en "häradssyn" (en besiktning med domare och nämndemän, kronans ombud och lantmätare) som uppskattade skogens tillstånd och bedömde vilken avverkning som var möjlig utan att skogens bestånd i framtiden hotades. Området sydost om Finnträsket beskrevs 1795: "En tract bärande mycken vacker skog, som tarfvar att i några år vexas innan den kan upnä behörig mognad". Men där fanns ändock 6 timmerträd per ha som kunde avverkas (överståndare?). Närmare Kinnbäcks vy var skogen äldre och mer mogen, 8 timmerträd per ha. Kronan var alltså mycket noga med att skogen inte överavverkades.

Hur gammal skogen skulle vara för att betraktas som MOGEN anges inte (själva syneprotokollet har inte kunnat spåras i arkiven, endast ett utdrag som finns i privilegiebrevet). Men på en mogen tall skulle kronan vara platt, helst med torrtopp, som visade att höjdtillväxten var avslutad. Dessutom borde trädet vara kärnfullt. Ett timmerträd måste också ha en viss dimension. I slutet av 1700-talet borde det ge två "sågblockar" om 7 alnar med minst 10 tum i lilländen (ger en brhdiam om minst 36 cm pb). Senare minskade anspråken, 1888 räckte 26 cm pb i brh och då dugde givetvis även gran. I vilken omfattning sågens stockfångstprivilegium utnyttjades inom aktuell trakt är inte känt. Troligen avverkades all den skog som behövdes helt oberoende av tillstånd – så gjorde alla sågar denna tid.

1797

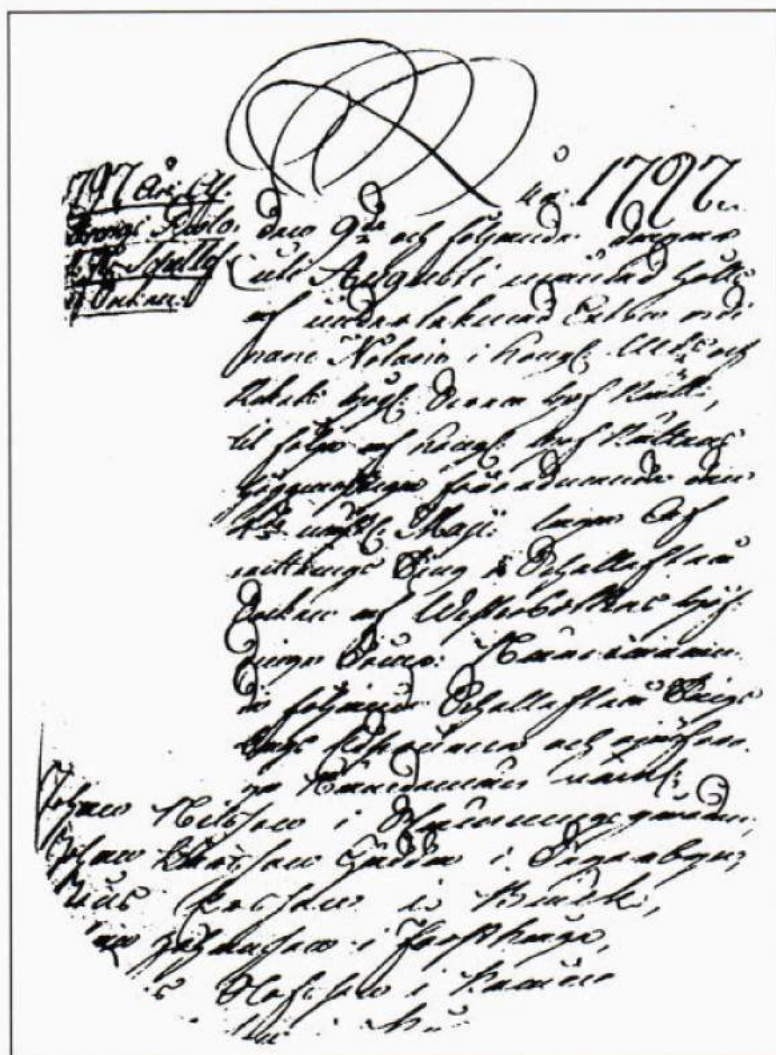
År 1797 fick Degerman också privilegium för ett JÄRNVERK intill sågen i Jäv-re med rätt att avverka KOLVED inom bl a de skogar där sågen tog sitt timmer. Men det är ovisst om träkol hämtades ända från Skellefteå socken. Några spår av kolning från denna tid har inte setts till.

Byarna Kinnbäck, Avan, Åbyn, Källbo-mark och Gagsmark AVVITTRADES år 1797 (avvittring var en förrättning varigenom enskild mark avskildes från kronans). Byarna fick därigenom klara gränser mot den kronomark där Degerfors haft sin stockfångst. Ungefär samtidigt gjorde Brännforssågen anspråk på timmer norr om Åby älv, det 1760 medgivna stockfångstområdet var ju ganska oklart.

1817

För "undanröjande av all otydlighet" begärde Degerfors ägare ny häradssyn av sin stockfångstskog. Denna syn skedde 1817 och ägarna träffade då i godo överenskommelse om gränsen mellan Brännfors och Degerfors sågar. På de drygt 1.000 ha skogsmark (3.000 ha totalt) som tillkom Degerfors och som senare skulle bli Degerforsheden fann synerätten endast 4-8 fullmogna timmerträd per ha skogsmark. Det behövdes 150-250 år för att nå timmerdimension (savringar räknades). Och med gängse beräkningsmetod kunde synerätten endast föreslå en årlig avverkning av 38 furuträd och 2 granar inom hela området. Alltså mycket mindre än förut. Hade avverkningen varit för stor eller var timmertillgången tidigare överskattad?

Avverkningsberäkningen såg ut så här, med en av de trakter vari området var uppdelat som exempel: Totalareal 1946 tunnland, därav hälften duglig till timmerfångst = 973 tunnland med 2 fullmogna timmerträd på varje, alltså 1946 st, "återväxt" 250 år. Årlig möjlig avverkning

Början av avvitringsprotokollet för Avans m.fl. byar 1797.

1946:250=7,8 (8) timmerträd. En nästan otroligt sparsam avverkningspolitik. En del av de redan befintliga mer än 250-åriga timmerträden skulle kvarhållas upp till 250 år – då troligen för länge sedan röt-fälde eller avtorkade.

1852

Åren 1851-52 upprättades en karta som grund för AVVITTRING av de nybyggen som beviljades inom området 1802-52. Vid avvitringen tilldelades nybyggena en skogsareal som berodde på deras mantal (storlek odlad jord).

Den del av kronomarken som BLEV ÖVER sedan alla nybyggen fått sin mark

kallades KRONOÖVERLOPPSMARK och den fick fortsätta som stockfångstskog för Degerfors såg.

Skogen beskrevs 1851-52 för första gången mer detaljerat och en avverkningsberäkning gjordes för inte mindre än 300 år framåt i tiden. På hela kronoöverloppsmarken fanns endast 3 mogna sågtimmerträd/ha, men timmerämnena var något fler, 14 träd/ha (dvs träd som inom en blädningsperiod – här 50 år – skulle växa ut till timmerdimension).

Beståndet beskrevs som "ojämnt slutet och huvudsakligen glest samt genomkorsat av större och mindre luckor efter hyggen, dels ock av såkallad grankälar i vilka en dvärgartad stånds-kog befinner sig saknad av växtlighet och värde". Det ansågs behövas 250-300 år för att framalstra sågtimmer, ännu längre växttid kunde ge

grova bjälkar.

Skogstillståndet var alltså dåligt och virkesförrådet kan endast uppskattas till 50 à 60 m³sk/ha (förutom torrskog).

Degerforssågen fick rätt att här avverka 597 sågtimmerträd årligen. Nu skulle inte längre stubbören batalas utan en fast årlig SKOGRÄNTA om 100 riksdaler 77 öre. Dessutom kostade utsyningen 10 öre/träd till jägmästaren som såg till att träden fick KRONSTÄMPEL i manshöjd och vid rot, Hantlangarna med stämpelyxa fick sågen också betala.

1883

Åren 1882-83 indelade tf jägmästaren Herman Lagerqvist Degerfors privilegie-

Högstubbar finns, men är inte särskilt vanliga.

*Samtliga foton:
Per André 1996.*

*En enstaka uppbruten tjär-
stubbe har blivit kvarlämnad.*

Kolade träsrester är inte ovanliga.

skog. Skogen redovisades som 20 timmerträd och 43 timmerämnena per ha. Virkesförrådet kan uppskattas till 60-80 m³sk/ha (förutom torrskog).

Skogsbrukssättet skulle vara "ordnad timmerblädning" med 240 års omloppstid och 60 år mellan avverkningstillfällena. Årligen kunde enligt planen 1.129 timmerträd avverkas, alltså betydligt fler än de 597 träd Degerfors såg hade rätt till. Över-

skottet föreslogs försålt till privilegieinnehavaren för marknadspris.

Skogsbeståndet beskrevs som medelålders och äldre tall (på några ställen inblandning av gran) med god och vacker växtlighet. Skogseld av någon betydelse hade inte på långliga tider ägt rum. Men mot sockengränsen beskrevs 44 ha som "gammal bränna". (Omkring 1985 slutavverkades här ett ovanligt vackert tallbestånd). Självsådd i blädningssluckor förutsattes ge plantor till ny skog.

1888

Den fina avverkningsplanen från 1883 fick inte gälla länge. År 1888 överenskoms att Degerfors såg skulle avstå från stockfångstprivilegier mot att sågen fick avverka ALLA träd grövre än 26 cm i diam pb, 1,5, från mark. Denna STORAVVERKNING var klar 1895.

När privilegieskogen därigenom var skild från Degerforssågen blev den 1903 KRONOPARK med namnet Degerforsheden.

1882-1908

Den här tiden började förutsättningarna för skogsskötseln att ändras. Tidigare hade bara de grövsta och bästa träden kunnat avsättas och man hade alltid förutsatt självsådd i luckorna efter dem, även om man visste att detta inte alltid fungerade.

Nu började också klenare virke bli ekonomiskt möjligt att avverka, SPARRAR kunde tillverkas av yngre träd och exporten ökade så starkt att skogsskövling befärdades på de enskilda skogar som fick avverkas utan restriktioner. År 1882 infördes en "dimensionslag" som skulle sätta stopp för detta (virke från träd mindre än 7 decimaltum, 16 fot från stubben fick inte säljas). PITPROPSTILLVERKNING kunde också nyttja yngre träd och GRANMASSAVED inköptes från 1908 i Skellef-

teå av en ny trämassefabrik i Byske och en likaledes ny sulfitfabrik i Örviken.

När klenare skog nu kunde avverkas med ekonomi började man så smått övergå till KALHYGGEN som förnygringsmetod med självsådd från fröträd.

1923

När kronoparken beskrevs 1923 konstaterades alltså att tidigare huggningar utförts som blädning men att på senare år något trakthygge upptagits. Kalmark 56 ha, ungskog 137 ha. Bestånden hade i allmänhet hög ålder, storparten var äldre än 160 år. Planen föreslog förnygring genom trakt-huggning med fröträd, på något håll plantering. Dessutom gallring i ungskogarna. Virkesförrådet var fortfarande lågt efter 1890-talets storavverkning.

1936

År 1936 kom nästa driftsplan. Då var det inte längre tal om trakt-huggning, endast "genomhuggning". Depressionen ute i världen medförde en ekonomi som inte ansågs tåla några som helst skogsvårds-kostnader. År 1931 förbjöd Kungl Domänstyrelsen alla kalhyggen.

Stubbar och torrträd är ofta brandskadade.

1940

Under krigsåren på 1940-talet fanns varken ekonomi eller arbetskraft för omfattande skogsvårdsåtgärder. Det blev mest vedavverkning: brännved och kolved. Men i slutet av decenniet kunde slutavverkningar börja igen, nu åter kalhyggen med fröträd för självsådd.

1953

Den första bilvägen genom kronoparken kom 1953. Då blev domänverkets väg från Gagsmark till E4:an färdig. Vägen underlättade uttransporten direkt till skogsindustrin i Piteå och slutavverkningarna ökade i gammelskogen. I allmänhet ställdes fröträd för självsådd men ett hygge brändes (kanske inte alldeles nödvändigt men Wretlinds propaganda för hyggesbränning var genomträngande!).

Under 1950-talet genomfördes markbyten med SCA, även köp och försäljning av mark förekom. Men kronoparken ändrades inte mycket (dock tillkom "fingret" ut mot havet).

Centralt i kronoparken lämnades ett område med gammal skog som 1960 blev domänreservat – naturvårdshänsyn är inget nytt.

Arealen år 1996:

skogsmark	2011 ha
impediment mm	870 ha
vatten	91 ha
	<hr/>
	2972 ha

1993

År 1993 tog ASSIDOMÄN AB över Degerforsheden och 1993 kom också en ny SKOGSVÅRDSLAG som ställde biologisk mångfald vid sidan av en uthållig och god avkastning. Det har därför blivit ännu mer naturvårdshänsyn vid de slutavverkningar som förekommit de senaste åren. Men gallring blir nu den vanligaste avverkningsformen ett tag framöver.

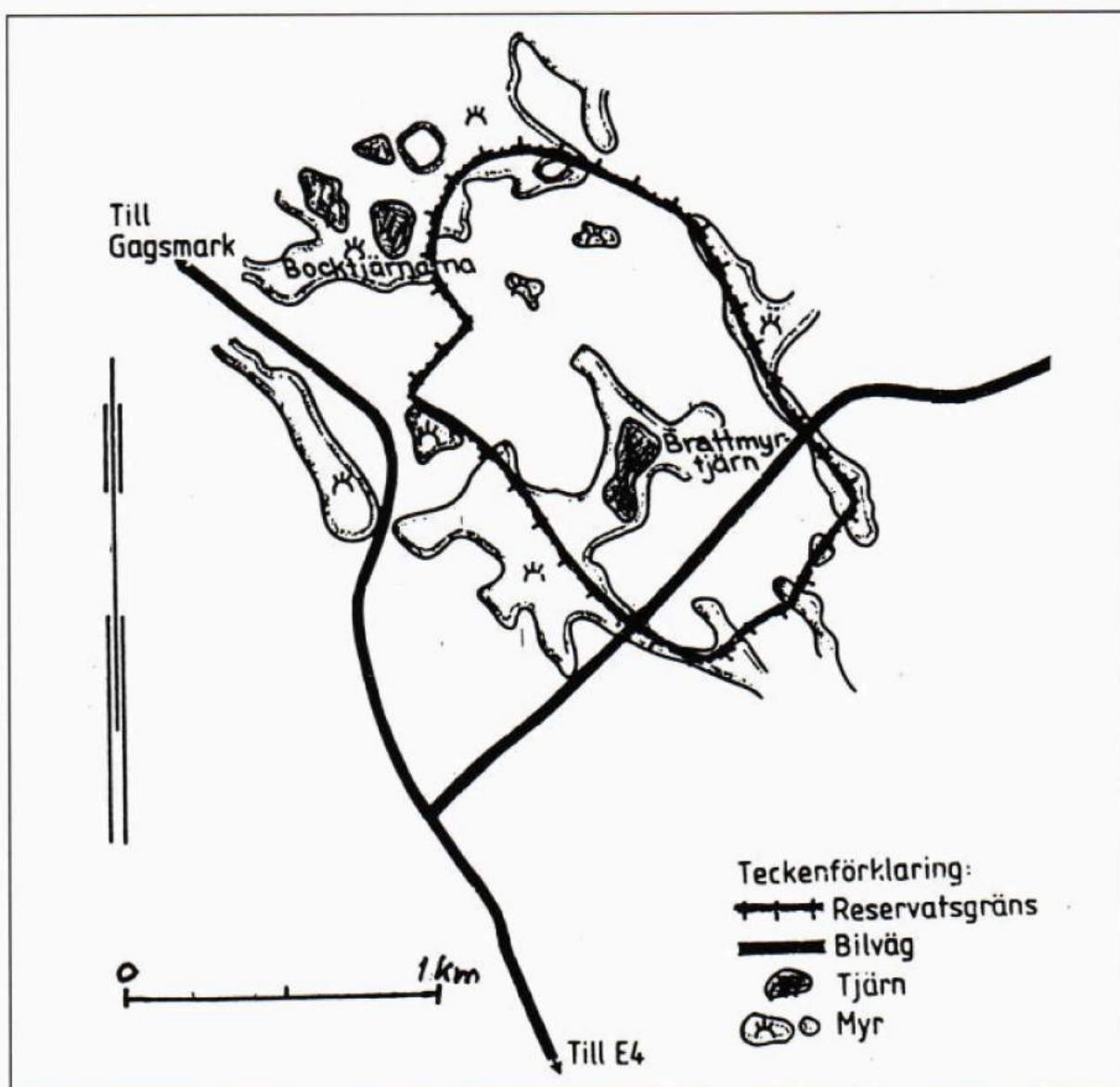
Arealens fördelning på åldersklasser 1996:

Ålder	procent
0-9	10
10-19	12
20-39	18
40-59	19
60-79	26
80-99	3
100-119	6
120+	1
Reservatet	5
	<hr/>
	100

Så här kan skogstillståndet beskrivas med siffror från några av de "skogindelningar" som genomförts under åren:

	<i>m³sk/ha</i>	<i>löv %</i>
1852	ca 50-60 (ej torrskog)	
1883	ca 70-90 (ej torrskog)	
1923	48	1
1936	57	3
1959	45	2
1970	51	1
1983	59	2
1996	78	4

Alla dessa siffror bygger på uppskattningar av olika slag. Kan man lita på dem? Troligen inte. Men förhoppningsvis visar de tendenser i skogens historia.

Naturreservat Degerfors.

Naturreservatet

Kungl Domänstyrelsen gick med på att inom kronoparken Degerforsheden bilda ett DOMÄNRESERVAT som enligt Länsstyrelsebeslut blev NATURRESERVAT från 1997.

Area	110 ha	skogsmark
	21 ha	myr
	4 ha	vatten
	<hr/>	
	135 ha	

Höjd över havet 70-95 m, latitud 65°07'.

Marken är morän, ofta svallad och ytstenig. Berggrunden går i dagen på många

ställen. Terrängen är flack, Brattmyrtjärn ligger inom reservatet.

Skogen består mest av tall med någon gran och enstaka inslag av björk och asp. Enligt indelningsregistret är virkesförrådet 1996:

Tall	140 m ³ sk
Gran	12 m ³ sk
Löv	9 m ³ sk
	<hr/>
	161 m ³ sk

Enligt den tidigaste mer detaljerade skogsbeskrivningen fanns 1851-52 inom området norr om Brattmyrtjärnen endast 1 timmerträd per ha (20 timmerännen) med-

Skogsbilder från reservatet.

an söder om tjärnen, där beståndet var "temligen glest" dock fanns 3 timmerträd per ha (14 timmerämnena). Alltså mycket få grova, timmerdugliga träd.

År 1882-83 beskrevs reservatets skog: "Timmerämnena och timmer af tall, på något ställe gran inblandad, af god växtlighet, delvis luckigt till följd av utstämpling". Antalet timmerträd per ha var 20 och timmerämnena 50. Det hade alltså blivit något fler timmerträd.

I dag finns inga riktigt grova träd, men tallar om 35 cm i brh är inte ovanliga. Den dominerande tallgenerationen är drygt 300 år gammal. Särskilt i reservatets norra delar finns också yngre tallar med en ålder av ca 100 år. Där är äldre tallar överståndare, några få av dem med brandljud. Någon åldersbestämning av brandskador har inte kunnat ske. På stubbar och andra trädrester finns spår av skogseld inom hela reservatet. Förekomsten av torrträd och lågor är inte särskilt stor.

Enstaka yxhuggna stubbar har rester av den KRONSTÄMPEL som slogs innan trädet fick avverkas. På många borrhåll visar årsringsbredden en tillfällig ökning av tillväxten för ca 100 år sedan - 1885-95 års storavverkning.

Efter 1895 har troligen inga mer omfattande avverkningar skett. Under de båda världskrigen har dock huggits kolved, då försvann torrskog och kanske en del klen gran. Senare har också vindfällena tagits tillvara och någon mindre husbehovsavverkning har förekommit.

Inom reservatet finns gropar som kan vara spår efter för länge sedan upptagna tjärstubbar. De avhuggna rotben som brukar finnas i tjärstubbsgropar har dock inte syns till.

Naturligtvis kan större kunskap om reservatets historia vinnas genom mer detaljerade undersökningar av brandljud, årsringar, stubbar, mark osv.

Det finns veterligen inga sällsynta

växter inom reservatet, mossor och lavar har dock inte undersökts. Inte heller några ovanliga djur, men insekter är inte granskade.

Söder om Brattmyrtjärn har legat en kronstuga som revs på 1940-talet. Härifrån utgick stigar söderut till Källbomark och mot väster till Gagsmark. Rester av spänger kan spåras i myrarna. Vid stugtomten finns också lämningar av en kolvedhuggares enkla boning med stall.

Det ovanliga med reservatet är att så här nära havet och på så låg höjd finna en under de senaste ETTHUNDRA ÅREN relativt orörd gammelskog.

Sammanfattning

Skogsbrand nämns anmärkningsvärt sällan. Endast några mindre eldhärdade områden är redovisade. De mer än 300-åriga tallarna i reservatet har sällan brandljud. De kolade trädrester som finns här och var måste vara mycket gamla.

Åtminstone närmare kusten bedömdes skogen 1759 vara gles och några riktigt långa träd fanns inte. År 1795 var skogen "vacker" men något för ung till vad som då ansågs vara fullgott sågtimmer. Trots att den troligen var orörd av avverkning fanns det inte många timmerdugliga, grova tallar. Kanske var inte gammelskogen så tät och grov som man gärna vill tro. Tallarna i reservatet bör ha uppkommit efter skogsbrand. Sådana tallar som överlevt bränderna kan ha varit de första timmerträden.

Självföryngring i luckor var tidigare enda föryngringsmetod. Omkring 1915-25 försöktes med kalhyggen och fröträd. På 1930-talet förekom endast "genomhuggning" men efter 1953, när bilvägen var färdig, började gammelskogen föryngras i rask takt genom kalhyggen med fröträd. Hädanefter blir det mest gallring en period framöver.

Brattmyrtjärn.

En betad mårdfälla inom reservatet har inte fångat något.

Då det varit kronans mark har man hela tiden försökt se till att skogen inte "utöddes". Nya träd skulle ersätta de avverkade, tidigast kanske mest i teorin men senare genom effektiva åtgärder.

Efter en virkessvacka från 1890-talets storavverkning fram till 1960-talet ökar nu virkesförrådet och det kommer att öka i allt snabbare takt.

Skogen inom området har ju genomgått en våldsam förändring under de 200 år den varit råvara för skogsindustrin, från att ytterst obetydligt ha påverkats av människan till dagens storskaliga avverkningar. Den mer omväxlande "naturskogen" har ersatts av växtliga plant- och ungskogar i ensartade bestånd.

Och detta gäller inte bara Degerforsheden, det gäller hela skogslandet i Norra Sverige.

Källor

Otryckta

Häradssyneprotokoll och avvittringsprotokoll finns i häradsrättens dombok i Landsarkivet i Härnösand (mikrofilmade). Där finns också de här helt kort nämnda rättegångsfallen.

Kartor finns hos Lantmäteriverket i Gävle (mikrofilmade).

Lokala domänverkshandlingar finns i Landsarkivet i Härnösand eller i domänverkets gamla arkiv, Arkivhuset, Falun.

Uppgift om dagens skog kommer från AssiDomän, Älvsby SF, Anders Boldrup, Älvsbyn och Sture Roslund, Skellefteå.

Tryckta

Toivanen, P. 1985, Fredrik Henrik Chapmanin Pohjanmaan matka 1758-59 – Oulu.